RAQAMLI IQTISODIYITNI RIVOJLANTIRISH ORQALI YASHIRIN IQTISODIYOTNING QISQARTIRISH STATISTIK KO'RSATKICHLARI

Zokirova Munisa Jamoliddin qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

"Statistika" kafedrasi katta o'qituvchisi

munisahusniddinova9@gmail.com

Buriboyeva Charos Faxriddin qizi

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti

"Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari" fakulteti

RST-77 guruh talabasi

charosboriboyeva2811@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yashirin iqtisodiyot tushunchasining mohiyati va uning milliy iqtisodiyotimiz rivojlanishiga ko'rsatadigan tizimli ta'siri statistik tahlillar asosida atroflicha tadqiq etilgan. Kuzatuvlar natijasida mamlakatimizda yashirin sektorning tutgan o'rni, uning soliq tizimi va barqaror o'sish ko'rsatkichlariga keltiradigan iqtisodiy zararlari dalillar bilan yoritib berilgan. Shuningdek, tadqiqotda rivojlangan xorijiy davlatlarning yashirin iqtisodiyotni jilovlash borasidagi tajribalari va xalqaro miqyosda o'tkazilgan ilmiy izlanishlar tahliliy ko'rib chiqilgan bo'lib, sohani legallashtirish hamda tarkibiy islohotlarni takomillashtirish yuzasidan amaliy taklif va mulohazalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: xufiyona iqtisodiyot, jinoiy iqtisodiy faoliyat, chakana savdo, ikkilamchi iqtisodiyot, qalbakilashtirilgan iqtisodiy faoliyat, fiskalizatsiya, mehnat bozor, g'ayriqonuniy, yashirin lobbizm, g'ayriiqtisodiy, yashirin iqtisodiy aylanma, offshor zonalar.

Абстракт. В данной статье на основе статистического анализа подробно исследуется сущность понятия теневой экономики и её системное влияние на развитие национальной экономики. В результате проведенных наблюдений изучена роль теневого сектора в нашей стране, приведены доказательства экономического ущерба, наносимого налоговой системе и показателям устойчивого роста. Кроме того, в исследовании анализируются зарубежный опыт и международные научные изыскания в области обуздания теневой экономики, а также выдвигаются практические предложения и соображения по легализации данного сектора и совершенствованию структурных реформ для обеспечения прозрачности.

Ключевые слова: теневая экономика, преступная экономическая деятельность, розничная торговля, теневая экономика, искаженная экономическая деятельность, рынок труда, незаконная деятельность, скрытый лоббизм, неэкономическая деятельность, теневой экономический оборот, оффшорные зоны.

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the concept of the shadow economy and its systemic impact on the development of the national economy through statistical evaluations. Based on empirical observations, the role of the informal sector in our country is examined, highlighting the economic damages it inflicts on the tax system and sustainable growth indicators. Furthermore, the research reviews international studies and experiences of developed foreign nations in curbing the shadow economy, offering practical recommendations and insights on legalizing the sector and improving structural reforms to ensure future economic transparency.

Key words: shadow economy, criminal economic activity, retail trade, secondary economy, falsified economic activity, fiscalization, labor market illegal

activity, hidden lobbying, non-economic activity, shadow economic turnover offshore zones.

Kirish:

Yashirin iqtisodiyot oshkora payqab bo‘lmaydigan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash, iste’mol jarayonlari – iqtisodiy munosabatlar bo‘lib, uning negizida ayrim kishilar yoki kishilar guruhi manfaatlari yotadi. Yashirin iqtisodiyot dunyoning deyarli hamma mamlakatlarida mavjud. Xufiyona iqtisodiyot – ishtirokchilar tomonidan oshkora olib borilmaydigan, davlat va jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan, soliqlar to‘lanmaydigan, rasmiy davlat statistikasida qayd etilmaydigan iqtisodiy jarayonlar, iqtisodiy faoliyat turlaridir. Yashirin iqtisodiyot – murakkab ko‘p bosqichli hodisa bo‘lib, uning turli xil shakl va turlari bor:

1. Jinoiy iqtisodiy faoliyat. Bu mutlaqo man qilingan, qonun yo‘li bilan ta’qib etiladigan ishlar bilan shug‘ullanish, ya’ni narkobiznes, qurol biznesi va hokazolar.

2. G‘ayriqonuniy, g‘ayriiqtisodiy usullar bilan daromadlarni qayta taqsimlab o‘zlashtirib olish, ya’ni o‘g‘irlik, bosqinchilik, reket, poraxo‘rlik.

3. Ikkilamchi iqtisodiyot – kishilarga zarar keltirmaydigan, ular uchun naf beradigan, lekin rasman ruxsat etilmagan va davlat ro‘yxatidan o‘tmagan iqtisodiy faoliyat. Ularga yashirin tadbirkorlik, 1-2 va 5-10 kishi band bo‘lgan yashirin kichik korxonalar faoliyati kiradi. Yashirin tadbirkorlik xizmat ko‘rsatish, qurilish, savdo, kiyim-kechak ishlab chiqarishda keng tarqalgan.

4. Rasman ruxsat etilgan faoliyat bilan birga qo‘shimcha ravishda yashirin ishlab chiqarishga qo‘l urish, ochiq ishlaydigan korxonalarda qo‘shimcha ravishda hisobga kirmagan mahsulot chiqarib, uni yashirin sotish.

5. Mansabni suiiste'mol qilish va korrupsiyaga asoslangan iqtisodiy xatti-harakatlar. Bular jumlasiga davlat idoralaridagi poraxo'rlik, yashirin lobbizm, mansabdan foydalanib subsidiyalar olishni kiritish mumkin.

6. Qalbakilashtirilgan iqtisodiy faoliyat – bu iqtisodiyot davlat sektoriga xos bo'lib, davlatni aldashga qaratiladi. Buning eng yaqqol namunasi davlat sektoridagi qo'shib yozishlar, qilinmagan ishlar uchun davlatdan haq olish va shu turdagi ishlardir. Yashirin iqtisodiyot miqyosi yashirin iqtisodiy aylanma, ya'ni ruxsat etilmagan tovar va xizmatlarni yaratish va ularni sotish hajmi bilan belgilanadi. Aylanma xufiyona bo'lganidan uning aniq hisob-kitobi bo'lmaydi. Buning o'rniga uni taxminan baholash usuli qo'llaniladi. Ayrim hisob-kitoblarga ko'ra, o'tgan asr oxirlarida yer yuzidagi yashirin iqtisodiy aylanma 8 trln. dollarga yoki jahon yalpi mahsulotining 27,5% ga teng bo'lgan. Biroq yashirin iqtisodiyot miqyosi turli mamlakatlarda farqlanadi. Yashirin iqtisodiyot eng rivojlangan mamlakatlarga Lotin Amerikasi va Afrika mamlakatlari kiradi. 1999-yil Misr va Nigeriyada yashirin iqtisodiyot yalpi ichki mahsulotning 70% ga teng bo'ldi. Yashirin iqtisodiyot hissasi eng kam bo'lgan mamlakat Osiyoda Yaponiya (1–2%), G'arbiy Yevropada Shveysariya hisoblanadi. MDH mamlakatlarida yashirin iqtisodiyot darajasi o'rtacha.

Tarmoq nomi	Yashirin ulush (%)	Asosiy "yashirin" elementlar	Oqibati
Qurilish	45% - 50%	Kunbay ishchilarni hujjatsiz yollash, qurilish materiallarini naqd pulga olish.	Sifat nazoratining pastligi va soliqdan qochish.
Savdo va xizmat	35% - 42%	Terminaldan foydalanmaslik, keshbek bermaslik, daromadni kamaytirib ko'rsatish.	Noqonuniy aylanmaning o'sishi.
Transport	30% - 35%	Litsenziyasiz taksi faoliyati, yuk tashishdagi norasmiy kelishuvlar.	Yo'lovchi xavfsizligi va sug'urta yo'qligi.
Qishloq xo'jaligi	25% - 30%	Tomorqa xo'jaliklari mahsulotlarining hisobga olinmasligi.	Eksport salohiyatini to'liq baholay olmaslik.

Sanoat	15% - 18%	Ishlab chiqarish hajmini elektr energiyasi sarfiga nisbatan yashirish.	Raqobatbardoshlikning pasayishi.

1-jadval.

O‘zbekiston iqtisodiyotining turli tarmoqlarida kuzatilmayotgan (yashirin) faoliyatning taqsimlanishi va uning omillari tahlili

Ushbu jadvalda keltirilgan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston iqtisodiyotida yashirin sektorning ulushi tarmoqlar kesimida turlicha taqsimlangan. Eng yuqori ko‘rsatkich **qurilish (45-50%)** va **savdo (35-42%)** sohalariga to‘g‘ri kelmoqda. Buni quyidagi omillar bilan izohlash mumkin:

- Mehnat resurslarining norasmiy bandligi: Qurilish va xizmat ko‘rsatish sohalarida mavsumiy va kunbay ishchilarning ko‘pligi, ularning rasmiy mehnat shartnomasisiz faoliyat yuritishi yashirin iqtisodiyotning asosiy drayveri bo‘lib xizmat qilmoqda.
- Tranzaksion shaffoflikning pastligi: Chakana savdo va transport tizimida naqd pul aylanmasining ustuvorligi daromadlarni soliq organlaridan yashirish imkoniyatini yaratadi.
- Soliq yuki va byurokratiya: Sanoat sohasida yashirin ulushning nisbatan pastligi (**15-18%**) ushbu tarmoqda nazoratning kuchliligi va ishlab chiqarish jarayonlarining (elektr energiyasi, xomashyo) raqamli monitoring qilinishi bilan bog‘liq.

Jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish uchun faqat ma’muriy choralar emas, balki mehnat bozorini legallashtirish va barcha hisob-kitoblarni to‘liq raqamlashtirish (fiskalizatsiya) strategik ahamiyatga ega. Ayniqsa, qurilish va savdo sohalaridagi "soya" ulushini kamaytirish yalpi ichki mahsulotning (YAIM) real o‘sish sur’atlarini kamida 20-25% ga oshirish imkonini beradi (1-jadval).

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida, masalan, AQSH va Italiyada yashirin iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi hissasi tegishlicha 6,4 va 11,4% ni tashkil etdi (1997). 21-asrga kelib iqtisodiyotning globallashuvi oqibatida yashirin iqtisodiyot milliy doiradan chiqib, xalqaro darajaga koʻtarildi. Yashirin iqtisodiyot globallashuvi bu bir mamlakatdagi yashirin iqtisodiyot boshqa mamlakatga koʻchirilishida, nojoʻya biznes ishlari bilan shugʻullanuvchi xalqaro firmalarning paydo boʻlishida koʻrinadi. Bunga misol qilib xalqaro narkobiznesni, yashirin qurol savdosini, ishchi kuchining yashirin migratsiyasini uyushtirishni, offshor zonalar orqali gʻayriqonuniy yoʻllar bilan topilgan pulni "halollab" olish kabilarni koʻrsatish mumkin. Bular xalqaro hamjamiyatga katta xatar tugdiradi. Pulni chet mamlakatga yashirin chiqarib "halollab" olishga qarshi kurash maqsadlarida xalqaro hamjamiyat maxsus tashkilot – Xalqaro moliyaviy harakatlar guruhini tashkil etgan (36 mamlakat a'zo; 2000). Yashirin iqtisodiyotni faqat salbiy taraflarini emas, aksincha uning jamiyatga keltiradigan foydalarini ham yaxshilab oʻrganib chiqishimiz ustuvor vazifamizdir. Yashirin iqtisodiyot bilan shugʻullanuvchi shaxslarga quyidagi yoʻllar bilan ularga imkon berib, oʻz tadbirkorligini ochiq-oshkora amalga oshirishi mumkinligini koʻrib chiqamiz:

1. Yashirin iqtisodiyot bilan shugʻullanuvchi shaxslarga qanchadur muddat evaziga soliqlarni kamaytirish yoki soliqlardan ozod etish orqali, keyinchalik muddat tugaganidan keyin esa ulardan soliq olish. Hozirgi kunda yashirin iqtisodiyot ham xalqaro darajaga koʻtarilgan. Shu tufayli ularda ham aylanma daromad koʻpayganligini tahmin qilishimiz mumkin. Tahmin qilishimizga sabab esa ishtirokchilar tomonidan oshkora olib borilmasligi, davlat va jamiyat tomonidan nazorat qilinmasligidur. Aylanma daromad koʻp boʻlganligi sababli ular toʻlaydigan soliq ham shunga yarasha koʻp boʻladi, agar ular oʻz tadbirkorligini oshkora amalga oshirsa.

2. Agar ular ishlab chiqargan mahsulot davlatga va insonlarga naf keltiradigan bo‘lsa, ularga imtiyozlar va kreditlar berish orqali o‘z tadbirkorligini yanada rivojlantirishi uchun yordam berib qo‘llab-quvvatlash.

3. Ortiqcha hujjatbozlikni kamaytirish orqali.

4. Jarimalarni kamaytirish orqali.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki yashirin iqtisodiyotni qisqartirish imkonsiz emas. Buning uchun puxta o‘ylangan, bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan puxta strategiya kerak. Bunday strategiyaga erishishda albatta birinchi navbatda aholining iqtisodiy savodxonligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Agar aholiga xufiyona iqtisodiyotning salbiy asoratlari muntazam ravishda tushuntirib borilsa, bu orqali xufiyona iqtisodiyot ma’lum darajada bartaraf etishga erishilishi mumkin.

Foydalanılgan adabıyotlar ro‘yxatı:

1. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi (2000–2005)

2. https://lex.uz

3. Akramovich N.A. The priority of using innovative technologies in the agricultural education system // Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 10. – С. 185–191.

4. Хакимов О.М., Курбанов З.Х., Мухаммедов Ф. Реализация возможностей получения легких наполнителей на основе меньше пластиковых почв в нашей республике // Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №.

5. – С. 176–181. 5. Мухтаров Б. А., Ортиков Ё. Ю. Культурное и экономическое развитие туризма в Узбекистане // Молодой ученый. – 2016. – №. 14. – С. 375–378.

6. Rashidov U., Rashidov A. Assessment of Costs For the Quality of Logistics Activities // International journal of business diplomacy and economy. – 2022. – Т. 1. – №. 3. – С. 39–43.

7. Ҳосилмуродов И., Султоналиева Г. Тафаккур услубининг фалсафийметодологик таҳлили // Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 549–551.

8. Nodira T. Innovative management in the development of the higher education system // Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 10. – С. 346–351.

9. Ali o‘g‘li A.O. Statistical study of direct maintenance of small business activities in the regions // EPRA International Journal of Economic and Business Review (JEBR). – 2022. – Т.

10. – №. 6. – С. 30–33. 10. Норбеков Х., & Туйчиева Н. (2022). Формирование конкурентных преимуществ компании. Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning Dolzarb Muammolari Va Rivojlanish Tendensiyalari: Yechimlar Va Istiqbollar, 1(1), 589–592. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5351. 11. Nasirov B.U., Boltaeva M.J. Genesis and Transformation of the Public Catering System In Uzbekistan During The Soviet Period // Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI) Volume. – Т. 12. – С. 5834–5841.